

Bohár András

AMI LÉNYEGES, AZ ZÁRÓJELBEN... I.

Az Iskola a határon befogadásának irányairól¹

Jelen dolgozat néhány kritikai, befogadási aspektus érzékeltetésével arra tesz kísérletet, hogy nyomon kövesse *Ottlik Géza: Iskola a határon* című regényének recepciótörténetét. Ez közvetve utal az elmúlt négy évtized különböző szellemi-kulturális jellegzetességeire is. Azonban mégis távolság, az uralkodó kanonizációs formáktól való különbözőség és az új pozíciók megteremtése lehet fontos számkunkra az értelmezések kapcsán.

Előként, mintegy bevezetésképpen, saját értelmezésem keretét és főbb kulcsfogalmait jelzem. Majd ezt követően a korszakokként megmutatkozó jellegzetes, nyilvános kritikai és befogadási aspektusokat körvonalazom. A regény megjelenése előtt (Schöpflin Aladár és Czibor János, 1949) és a regény megjelenését követő kritikák, elsősorban az ideológiai-politikai előfelvetéseket, a fenntartásokat és óvatos méltatásokat tükrözik (Élet és Irodalom; vita: 1960-61), amelyek mellett természetesen már ekkor megjelentek az objektív értékelés és értéktelentés mozzanatai (Rónay György, 1960). Ezek után néhány reprezentatív tanulmány kapcsán már az érdemi méltatások jellegzetes spektrumát érzékeltetem (Földes Anna 1968, Lengyel Balázs 1972, Lengyel Péter 1975, Almási Miklós 1979, Tandori Dezső 1979).

Majd láthatjuk az immanens értékelések (Balassa Péter 1982, Rónay László 1987), Szegedy-Maszák Mihály 1994) és a kultuszteremtő megnyilatkozások párhuzamosan futó mozzanatait egészen napjainkig (Miklóssy Endre 1981, Mozgó Világ 1982, Nemeskürthy István 1982 Cs. Szabó László 1982, Rónay László 1987, Györfy Miklós, Földényi F. László, Hornyik Miklós, Kertész Imre, Komis Mihály 1990, Györe Balázs 1989, 1994 és a Mélylélegzés 1997. szerk. Fűzfa Balázs). Ez utóbbi értelmezési diskurzusban már egymás mellett, többnyire szimbiózisban találhatjuk a kultikus és immanens értékeléseket, s a hatások természetéről is képet kaphatunk.

Így az áttekintés és értelmezés különös tekintettel figyel az esztétikai minőségek immanens megjelenítésére a már jelzett ideológiai-politikai előfelvetésekkel összefüggésben, valamint a kánon képzés és az erkölcsi intencionáltság lehetséges viszonyainak megmutatására.

(bevezető olvasat 1.) Bár magának a dolgozatnak is az a célja, hogy följejtse és egybefogja az Ottlik recepciónak az *Iskola a határonból* kinövő jellegzetességeit, mégsem takaríthatom meg azoknak sarokpontoknak, értelmezési koordinátáknak a megjelenítését, amelyek rejtetten vagy explicit módon jelen vannak az elemzések folyamában. Minden esetben - az első lépcsőfokként - megkísérelm jelezni a szöveg fenomenológikus olvasatának jellegzetességét, s ezt követően kívánok helyt adni a hermeneutikai kívánalmaknak, azaz az egzisztencialitás és történetiség különböző hatásmechanizmusainak. Mivel csak ezt követően válhat világossá már a bevezetőben is említett esztétikai, kanonizációs és erkölcsi dimenziók szétválasztása.

Alapvetőnek tekinthetjük a hermeneutikai egész felőli első olvasatban, az ontológiai-antropológia sajátosságát², ami magába fogja a létezés megértésnek bizonyosságát. Maga a történet, a több szálon futó elbeszélés, mintegy megkérdőjeleződik a keret kontextusának problematikájában. Tehát amikor az elbeszélés nehézségéről szóló bevezetőben „a dolgok fontosságáról s egyben lényegtelenességéről”, a „világ hülye valószínűtlenségéről” olvashatunk, akkor egyazon mozdulattal történik az eideitikus fenomenológiai redukció, a jelenségek, dolgok lényegiségének egybefogására irányuló kísérlet és az ontologikumhoz viszonyított semmiség deklarálása. S ezt magától értetődő következetességgel követi a jelenvalólét „lényegtelen fontosságára” utaló pozicionáltság, ami az 1981-es kiadás fűszövegén is megtalálható: „Látod, marha, mit jártatod annyit a pófádat, én itt ésszel figyelem a dolgokat már régóta, te meg válságos pillanatban locsogni kezdesz nekem, hosszú érzélgős történeteket adsz elő, és kitergeted bonyolult lelki finomságaidat, holt a fene se kíváncsi rá, s közben lecsúszunk a jó fekvőszékről...”³ De még ez is csak látszólagos textusként jöhetne szóba, mert az ítélezési pozíció kijelölhetlenségét megfogalmazó intenció és kérdés más dimenziókba utal: „Áldásom rátok. Ki vagyok én, hogy pálcát törjek fölöttem? Megszenvetdéték ti már a múltat.”⁴ Ez a szövegösszefüggés egyfelől a ráhagyatkozás határon túli (transzcendens kérdésfeltevését hozza mozgásba, másrészt a tradícióban gyökerező erkölcsi ítéletalkotás problémáját. Hogy

majd ezt követően előálljon az egzisztens fenoménjéhez hozzátartozó és egy paradox megfogalmazással élve a tudattalannal reflexív viszonyba állított, a testiség tudását applikáló személyes imperatívusz: „...Szeredyvel sohasem hazudtunk egymásnak... Illetőleg nem hazudhatunk egymásnak, nem voltunk abban a helyzetben. De ha tehetjük volna, akkor sem lett volna kedvünk hozzá, mert már régen megutáltunk minden hazugságot. Ennek a történetét még nehezebb elmagyarázni. Nem erkölcsi emelkedettségből gyűlöltük a hamisságot és hazugságot, hanem szinte testileg, az idegrendszerünk visszafojthatatlanul undorodott tőle; de ha szebben hangzik, azt is mondhatnám, mégiscsak egy erkölcsi magaslatfőle volt az a végső menedék, ahová visszazorított bennünket a neveltetésünk...”⁵ Ez a paradox reflexivitás visszakapcsol a mindenkori kontextus változó dinamikájába.

A kerettörténet folyamatosan újra kontextualizálja a könyv textusai által hordozott szimbolikákat. A kerettörténet jellegzetes fenoménjei között tarthatjuk számon a nevetést, a szabadságot és az erkölcsi intencionáltság nem tudatosítható mélyrétegeit. Az összetartozást jelző hangtalan és mosolytalan titkos nevetés, a szabadság enyhe mámorának érzése és a civil élet maradék nagy nyári vakációja, ami csak játék, együttesen érzékelteti a textusok lehetséges mozgásterét.

A kiinduló narráció *célnélküli célszerűsége* jelzi az esztétikai autonómiát, aminek kitörölhetetlen nyomaival mindvégig szembesülhetünk a regényben. „Dani elmondta újra, eljátszotta egy kicsit, hogy hogyan is volt a dolog, s mint egy keleti sámán, afrikai varázsló, ezzel a ráolvasással, vajjokolással, egyszerű elmeséléssel elvarázsolta, ártalmatlanná tette, átforgatta az egész rosszat...”⁶ S ha ehhez még hozzákapszoljuk az „észlelés szabadságának, a világ birtokba vételének kontextualizálásra is alkalmas kijelentését az elbeszélés nehézségéről szóló bevezetésben, akkor megnyílik számunkra az a másfajta perspektivikusság, amihez a kritikai recepció nem igen akart hozzáférkőzni a regény megjelenését követő két évtizedben. Az ellenpéldákról és annak jelentőségéről a későbbiekben még lesz szó.

Az *eszközlét és egzisztens irányok*⁷ nyomán föltárható fenomének a regény ontologikumának jellegzetességeire irányítják figyelmünket. Azért is rendkívül fontos ennek a dinamikus strukturáltságának a kiemelése, mert a recepciók egy része pontosan az ontológiai redukció problémáját fogalmazza meg kritikaként. Holott - mint majd rámutatok a következő olvasatban, az eszközlét, az eszközként való létezés kérdésessé és nyitottá tétele és az egzisztencia meghatározottságokkal való reflexív kapcsol-

latteremtés megmutatja a regény horizontjának tágasságát.

A most következő áttekintő olvasat: az értelmezés irányait is jelzi egyben.

A *viszony* fenoménjei és antropológiai vonzatai⁸ jelennek meg az idegenség (újonc, civil), a kiszolgáltatottság, a hatalom (személyes, személytelen) és az új felnőtt világgént megjelenő efemer rácsodálkozás jelzései által. Mindezeknek ellenpontjait is tetten érhetjük. Az időbeli viszony kontrapunktjai a civil élet metaforái és azokra való visszaemlékezések kapcsán (pl. betegség), amelyek a regény sűrített időfolyamában fokozatosan elvesztik jelentőségüket, s beépülnek az egzisztens irányok jellegzetes formáiba.

Hogy mindez beépülhessen, s hogy tipikusan a jelen viszonyait, a tágabb egzisztenciális vonzatokat tetten érhesük érdemes figyelni arra, hogy mi az, ami lehetővé teszi az élményeknek ezt az elemzését? Természetesen Ottlik szövege. Ami az olvasás során mint üres helyeket prezentáló kombinációk rendszere tárul föl. Ám ezek semmi esetre sem az intencionális tárgy vagy a sematizált látvány hézagaira utalóak, hanem arra a lehetőségre, ami magába fogja az olvasói képzelet betöltő szerepét, s ez nem kiegészítés - mint mondja Iser -, hanem szöveg-helyek egymásra vonatkoztatása és variációja.⁹

Az üres helyek és az olvasói aktivitás, egyben jelzi azt a *hermenutikai radikalitást*, amivel mindannyian hozzájárulhatunk létezésünk destrukciójához és a visszafelé vezető irányok kijelöléséhez. Így Ottlik azon írásmódját követjük nyomon, amelyben leírható a kötöttség, az alapokhoz való visszatérés, „az élet eredendő nehézségének visszaállítására” (Caputo) tett kísérlet. S ez egy újabb fontos értelmezési hozzájárulás lehet. Mert mint majd látni fogjuk, nemcsak a mi olvasásunk, a betöltetlen helyek kombinációja és az élményintenciók jelen- és távollévsége érzékelteti a problémát, de maga a mű is, amely lehetőséget kínál erre. S éppen ezért nem véletlen, s ezt is bemutatom, hogy a kezdeti ideológiai előfeltevésekkel dolgozó Ottlik-kritikák, miért reagáltak olyan elutasítóan erre az írásmódra, s miért keresték a biztosnak tűnő sarokpontok fogódzóit. Jellegzetes mindezzel összefüggésben a szemfényvesztés és önbecsapás viszonyának jellemzése: „Lehetetlenség volt észre nem vennie, hogy az ember sokkal könnyebben alkot magának rossz véleményt arról, akit megbántott vagy akinek szántsándékkal is ártott, mint arról akivel jót tett.”¹⁰ Mindez jelzi érzékelteti a mindenkori jelenre kivethető antropológiai jellegzetességet, ami utalhat a bennünk meglévő ezirányú készletettségre és kapcsolatba hozható a

különböző időpillanatokban megjelenő kritikai reflexiók általánosabb érvényességével is.

Roppant fontos, hogy a viszonyok *nyelvi formái* miként érzékeltették az elsődleges jelenbeli élményintenciókhoz való viszonyt, s miként éreztették az egzisztens irányok lehetőségeit. A vezényszavak megtanulható és igen gyorsan neutralizálódó fenomenjei jelezhetik az egyik pólust. Itt is világos a mindenkor jelenre történő reflexió lehetősége. Miként az is magától értetődően vonul be és van jelen a szövegben, hogy a magánnyelv és csak a saját maguk által (Medve, Bébé, Szeredy) kódolható kifejezések milyen egzisztenciális kívüállást rejtenek magukban. S jellegzetesek azok a tárgyi toposzok is, amik a relatív kívüállás jelei (zsiros kenyér, hiányjegyzék).

Ehhez kötődik annak kinyilvánítása, ami a *megértés folyamatosá ellehetetlenülését*, a dolgok értelmének átrendezését fogja magába. Az a pillanat, amikor „elkezdődött életünk egész zűrzavara. Ha eddig nem értettem egyet-mást, hát most aztán olyan sűrű köd szállt le - igaza van Medvének -, hogy ettől fogva minden Összezavarodott; s napokba, hetekbe telt, amíg megtaláltam a saját orromat. De ez már nem az én orrom volt. Én sem voltam már önmagam. Nem álltam egyébből, mint szakadatlan szűkülésből és görcsös figyelemből, hogy megértem mivé kell válnom, mit kívánnak tőlem. Mert sokáig ezt sem értettük meg; s Medve értette meg a leglassabban és a legnehezebben.”¹¹ A hierarchikus rend *kellékeinek* megértése, számbavétele, különböző elfogadási stratégiái más és más megnyilvánulási formákban jelentkeztek. A megfélemlítés, az agresszió változatai (büntetés), a feltételnélküliség áll a kelléktár egyik oldalán, s ezekhez kapcsolódnak, közelednek-távolodnak azok a reflexiók, amelyek a különböző lehetséges világértelmezési stratégiáik nevében lépnek föl (ráció, hit, pragma). Mert a kellékek (hierarchikus rend és a mindennapok ismétlődő rekvizitumai) nemcsak az egyszerű elfogadást, elsajátítást tették lehetővé, hanem jellegzetesen egyéni belső viszonyok kimunkálását is (lásd Medve sapkaviselete). Mindez azért is fontos, mert a nézőpontok differenciáltságát szórását, nemcsak az alapképletek kettősége felől teszük megközelíthetővé (rend-kupleráj, elsődéves-negyedéves, növedék-parancsnok, katona-civil, játékos-nem-játékos), hanem magának a rendszernek a diffúz voltát, s egyáltalán az egész ontológiai spektrum széttartását is reprezentálják. Ez magától értetődően visszavezet kiinduló fenomenológiai elemzési pozíciókhoz¹², s ismételten figyelmeztet az előre felállított referenciakeretek csapdáira, s így elősegítheti az elemezendő szövegek jellegzetességeinek feltárását, működésmódjuk bemutatását.

Fogalmazhatnánk úgy is, hogy azoknak a hibátlan *mintá-fenoméneknek* az élményszerű feltárása történik az olvasás és megértés során, amelyek mindvégig jelen vannak Ottlik szövegében (pl. a Medve zsiros kenyere kapcsán keletkezett „zűrzavar”). S ha egyszer már „egy kicsi kis megnyugvást lehet meríteni abból, hogy egy hibátlan mintára ismer rá az ember”, akkor érthetőbbé és megfogalmazhatóbbá válnak számára a szükséges és elégséges konfliktusok, amelyek természetesen jelentkeznek.

Am az is jellegzetes és az egymásra következő *Élményfenomének* megjelenítését, megértését differenciálja, hogy minduntalan jelentkezik a szavak és dolgok megfeleltethetőségének kérdése, s végső kérdésessé tétele. S az is, hogy más-más alakban ez a körkörös reflexió előbukkan. „Nem jök a szavak. Valahol talán tudja a dolgokat, szavak nélkül; s ezért nem szeret magyarázkodni. Mind jobban ritkulnak a szavak, annál jobban sűrűsödik az igazság; s a végső lényeg a hallgatás táján van, csak abba fér bele. Ha tudná, amit mondani akar, akkor sem tehetne egyebet, minthogy a hallgatásra bízta”.¹³

S mindez a hallgatás-effektus többféle élményre-lációon keresztül is megjelenik. A hierarchikus viszony megértése és elhallgatása éppúgy jelen van, mint a különböző intimitási formáké (baráti, anyai, nemi). Jellegzetes példája ennek Szeredy 1944-es esete, amelyik a morális konfliktus kihordását és a másikért való felelősségvállalás etikáját egyaránt elének vetíti. S ezek az adott időpillanathoz kötődő jelenségek időtlenné is válnak mikor szerzőnk egy másik jelen környezetébe illeszti őket, így érzékelhetjük majd azt is a konkrét reflexiók újraértelmezési kapcsán, hogy a történeti időkhöz kötött ideológikus-kritikai számonkérések miért nem tekinthetők relevánsoknak.

A *folyamatosság fenomenjei* jelzik az egyik pólust: megaláztatás és példát statuálás formális és nem formális eszközökkel, a relatív szabadság megvonása és a hierarchián átütő személyiségvárás (Ötvenévi éneke) és valamint az igazság lehetősége, ami már nem fér meg a hierarchiában.

És a válasz is rendre megjelenik a másik póluson - még ha rejtett formában is, mint azt érezteti a következő textus is: „Ebben az emberentúli csöndben, mit Schulcze újabb ostromállapota teremtett, ebben a szakadatlan, görcsös feszültségben nem volt más csak rettegés; s ez a rettegés is megdermedt már bennünk, üressé vált minden, és olyan kopár voltam belülről, hogy egyszerűen nem bírtam elviselni: talán ezért duruzsoltam Szeredynek állíthatatlan konoksággal, amit elkezdtem.”¹⁴ S ez nemcsak

a semmi ellen, de az egzisztens jegyek megsemmisítése elleni reflexióban is testet öltött (pl. Fekete kéz, a transzcendencia iránti szükséglet, a személyes szabadság feltételes demonstrálása Medve szökése)

A folyamatosság az *időbeli megfordíthatatlanságban*, a történetek visszapergetésének lehetetlenségében is látható alakot ölt (Medve szökése után hazamehetett volna, de nem ment haza anyjával). A késleltetett narráció mint a hierarchia jelzése éppúgy az időhöz való viszony kiszolgáltatottságát érzékeltette, miként a szabadság képtelensége is megnyilatkozott abban, hogy nem tudták, cselekedeteiknek mikor és milyen hatása lehet. Elméleti konstrukciók gyárthatóak (lépcső kopása), de ez egzisztenciálisan nem követhető csak az egzisztens semmire való ráismerésben ölthet alakot. Így a lét egészéhez való kritikus antropológiai viszony is látóterünkbe emelkedik. Mivel a legkitüntetettebb létező sem képes birtokolni, sőt még hatással sem lenni a lét egészére, az egész folyamataira.

A *törésvonalak fenomenjei* is kirajolódnak. Az egzisztens semmi ellenpólusául kínálkoznak (hó, fürdés és énekszó), valamint a fogda különös szabadsága, mint a szabadság analógiájának értelmezési lehetősége tűnik föl.

Jellegetesek az elsődleges nyelvi megnyilatkozások. „Milyen keveset tudnak csak közölni. Igent vagy nemet, feketét vagy fehéret, nevetést vagy sírást. És mindig hamisítanak, hazudnak. Mégis tudomásul kell vennie, hogy ezekre van hagyatva. A világ nem ért másból, mint a hangos, elnagyolt, durva jelekből. A látszatokból. Mindabból, aminek határozott formája van”.¹⁵ A nyelvi kifejezés lehetőségéről és lehetetlenségéről, valamint a korlátok jelzéséről hírt adó megnyilatkozás (Medve), mintegy középpontba helyezi azt a kommunikációs és közvetítési kérdés-horizontot, amit a metanyelv egzisztenciális kapcsolódásai érzékeltetnek. „Az esemény, a hozzá tartozó történet: nem volt fontos. Elfeledte! De az a perc, amikor végigmentek a Haris közön, az egésznek az éghajlata, zenei hangneme, légköre, a leve és a lényege - amire nincs szó, nincs még fogalom -, az megmaradt. Mint a boldogságot, mint a mustot, érzí a torkán: esős járda, nagyváros: kézzelfoghatóan és kifejezhetetlenül, mint az élet formátlan teljességében.”¹⁶ Ezek a jegyek a távollétet közelbe hozva, az egzisztens fenomének felé való kielégíthetetlen vonzódás jegyeit mutatják.

S ezt csak kiteljesíti a *szabadság érzete*: „A szabadság nem nagy kezdőbetűvel írott fennkölt eszme volt nekünk, hanem a szó valódi értelme, a választási lehetőségek nagy bősége s a rabság a tilalmak, kényszerek nagymérvű ritkulása”. Amit azonban rögtön ambivalens formájában is láthatunk, az az

szabadság és semmiség összekapcsolásában, a vég és civil lét lehatároltságának kimondásában. „De hát, ha hittünk is benne - t. i. a szabadságban - mint a lélekvándorlás híve a nirvánában, a tenger mérhetetlenségében bizony elenyésztek ezek a fénycskéék, és tudtuk, hogy földi vándorlásunk végéig bizony a mi életünk a valóság”. Bajos lett volna komolyan venni a civilek életét.”¹⁷

És természetesen a *törésvonalak kisimulása*, a mindennapok biztonsága is visszatér, beékelődik a két egymást kiegészítő szabadságfölfogás közé. Olyan változások kíséretében (pl. rádiózás), amelyek élhetővé teszik, legalább pillanatokra az életvilág egy részét. Hogy majd ismét megjelenjen a másik fenoméninterpretáció lehetősége, amely már nem ad módot átjárásra a két világ között. Csak egy világ van, ez az egy változhat (az örök remény Schulcze távozásában).

A *külvilág fenomenjei*, mint a hazugságokkal feltett poézis maradványai és az örök ellenállás radikális szimbólumai (Apagyi) jelzik a folyamat újabb dinamikus töréspontját. Hogy majd megint a szabadság, a mindennapi bornírt boldogság, a hatalom megnyilatkozásai, a szellemi szabadság (Schoopenhauer), az érzési szabadság lehetősége és félelme (Medve és Bébé a kórházban), a hierarchia fenntartásának újabb kísérletei (A Napló, mint az összeesküvés bizonyítéka) jelenhessenek meg érzékeltetve a világban-való-lét természetes egzisztencialitását.

Sa *hierarchiában* való részvétel, a lét a létalattiság kérdését is közelbe hozzák a textusok (Bébé Merényiékkel futballozik - majdnem belépve az általuk kínált hierarchiába, Medve eltépi a közös fűzetüket - ezzel mintegy jelzi a megfellebbezhetetlen individualitás és a mindenkori hierarchia ellentétét). Így érzékelhetjük annak a távolságtartásnak és ön reflexivitásnak a jelenlétét, amely mintegy belülről épült föl és erkölcsi tartóvázként szolgált. Annak a nyomásnak az ellenében, ami a személyiség és a rendszer végleges azonosulását, elkerülhetlenségét nyilvánította ki a mindennapok világában: „... csak most, amikor szívszorongva láttam, hogy a zsíros kenyéren és a jókedvünkön kívül még mi minden hiányozhat az embernek, s hogy a nyomorúságnak még másféle, elképzelhetetlen rétegei is léteznek. Lehet mélyebbre esni a földnél.”¹⁸

És a hierarchia megbontásának pillanatnyi lehetősége (Medve és Merényi párbaja, majd Merényiék kicsapása) egy újabb paradoxitást hoz felszínre, mégpedig a rendszer és egyén konfliktusának, azaz a morál nélküli instrumentum és az ezzel szembehelyezkedő egyéni erkölcsi iniciativa kollúzióját. S azért nevezhetjük ezt a szembehelyezke-

dést paradoxnak, mert ugyan minden logika ellenére az erőszakos, bár a rendszer által jóváhagyott belső informális hierarchiát egy pillanat alatt lebontják (Merényiék kicsapása), az egész hierarchia rövid időn belül visszanyerte alakját. Ebben az egzisztenciahelyzetben nincs más lehetőség. A nyitás az egzisztens fenomének önmeghatározásának lehetősége csak egy tágabb történeti dimenzióban válhat valóvá (lásd a történeti emlékidézést a törökkel való harc kapcsán).

Segy új időhorizontváltós kapcsán, (1958 Lukács Szuszoda), az egzisztenciák és az időben megmutatkozó kellék fenomének újabb kapcsolatával ismerkedhetünk meg: a távolságtartásnak és a saját egzisztencia megélésének lehetetlenségére figyelve. Majd ismét egy időhorizont váltás, a negyedéves kirándulás földidézése. Ahol a nyitott reflexív és történeti egybevetés éppúgy megjelenik, mint a rendszer keltekefenoménjeinek elutasítása a józan ész nevében (Medve). A tradíció magától értetődő megkérdőjelezésével és az aktivitás olyan lenyomatával és lehetőségével találkozunk, amely ismételtén átértelmezi az egész eddigi narrációt, lehetőséget adva az egész történet több szempontú újraformálására. *Végül az egzisztens fenomének egymásrautaltsága*, ismét jelzi az ontológiai és antropológiai dimenziók egybeértését (a cigaretta közös végigszívása).

Mégegyszer, immáron az első *áttekintő olvasat fényében*, jelzem az értelmezés különböző irányait, amely hozzásegíthetnek a különböző recepciók jellegzetességeinek beméréséhez. A *hermeneutikai egész ontológikuma* és az *antropológiai* dimenziók részmozzanatai mint láthattuk kölcsönös függésben hatottak egymásra. Ennek a függésnek, ráhagyatkozásnak érdemes kiemelni a *transzcendens* mezőkhöz tartó affinitását, mert ilyen olvasattal is találkozhatunk már a mű megjelenésekor.

Az *erkölcsi* magatartásminták és változásokhoz való viszony megjelenítése a különböző kritikai olvasatokban jelzi azt a beleérzést avagy distanciát, amely az olvasói szerep elváráshorizontjában mindig másképp és másképp volt jelen.

Fontos a könyv *újrakontextualizálására*, továbbgondolására tett kísérletek természete is, amely a konkrét történeti-ideológiai meghatározottságtól egészen a metafizikai töréspontok, megmutatásáig ível.

S végül magának a műnek, mint *autonóm esztétikai tartománynak* a felépítése is jelentékenyen eltérő befogadói perspektívákat hívott életre az eszközlét és a különböző egzisztenciáirányok értelmezésének tekintetében. Ez utóbbi mozzanatot még további részekre bonthatjuk, s ezek mintegy vissza is utalnak az értelmezés különböző tematizációira.

A *viszony* kérdése az üres helyekhez: a lét egészéhez, az emberhez mint egzisztens fenoménhez, az emberhez mint transzcendenciára nyitott lényhez, az erkölcsiséghez mint lét (biológiai) meghatározottsághoz, az időhöz (történeti, társadalmi, személyes időhöz).

A *nyelvi megformáltság* kettős természete: az önmaga nyelvét megalkotó írói nyelv, az elsődleges mindennapi nyelvhasználat és fogalomkészlet (verbalitás) elégtelensége, a metanyelvi szint metafizikai elrejtettsége, az értelmezés negatív és pozitív amplitúdója.

Az *élményrelációk* dinamikája: a rendszer és a lehetséges egzisztens irányok távolodó perspektívái, a töréspontok jellemzői, a szabadság formái, a tradíciók értelmezései.

Az elemzés első olvasatai a mű előzményeit és a hetvenes évtized elejéig tartó kritikai recepciót veszik számba, ahol elsődlegesen a külső és ideológiai előfeltevésekkel terhelt szempontok játszószék a fő szerepet. Csak az elemzés második részében lesznek jelen az autonóm esztétikai szférát leíró, értelmezési szempontok és a jelzett hermeneutikai beállítódáshoz köthető jellegzetességek.

(a kezdetek és az első olvasatok 3.) A korszakemre utaló megnyilatkozásoként vehetjük számba az *Iskola a határon* kerettörténet nélküli és *Továbbélők* címmel megírt változatára történő reflexiókat. *Schöpflin Aladár* már 1949-ben a későbbi szemantizmust mintegy előlegezve írja, hogy „...benne van a tükre a régi rendszer alatti társadalom alapvető hibáinak... Ebből az egész életformából valami rossz is érződik, valami rothadásnak az íze... Az ítélet, melyet az író erről az életformáról hoz, inkább éreztet, mint kimond, a legnagyobb mértékben lesújtó.” Am mégis a megmutatás minőségének lehetőségét, a megélt élmények hiteles közvetítését látja a még befejezetlen munkában. Hasonlóképp, bár a realizmus erényeit árnyaltabb formában kifejtve, javasolja ugyanezen évben *Czibor János* is a könyv kiadását. Hozzátéve még alapvető erényként a dokumentáció jelentőségét, hogy „...hogyan nyomorított el minden emberséget az imperialista katonai nevelés, s hogyan alapult valójában az emberellenes ösztönök felszabadítására.” Azt nem tudhatjuk, csak sejtethetjük, hogy ez a változat így önmagában, a lehetséges nyitott kontextualizációk nélkül, amely a végleges változatot olyannyira kiemelte, megkülönböztette a hasonló nevelődési regényektől, nem biztos, hogy azokat reakciókat váltotta volna ki, mint aminek nyomon követésére mi is vállalkozunk. Az ötvenes évek valóban majdnem teljesen minimumra redukált „szabad levegője” és 1956 feltehetőleg hozzájárulhatott a történet

újra gondolásához. S ez két szempontból is fontos lehet számunkra. Egyrészt azért, mert az elmúlt években olyan kutatások monografikus igényű földolgozásai is napvilágot láttak, amelyek jócskán módosítják az ötvenes évek világról kialakult képünket.¹⁹ Másrészt azért is érdemes emlékeinkbe idézni az ötvenes évek első felének világát és 1956-ot, amikor a kerettörténet megírása érlelődött, mert ekkor alakulhatott ki az az egzisztenciális distancia, amely a kerettörténet kontextualizációjának is a centrumát képezi. Tulajdonképpen nem a lényeges textuális változás szempontjából érdemes figyelniük „a kiegészítésre”, az elbeszélés nehézségéről írottakra (hisz’ azokról a történet reflexióiból és a Lukács uszodai beszélgetésből is értesülhetünk). Az időbeli kontextualizáció okán válik mindez fontossá. A kiindulópont/végpont rögzítése (1957-1958), adja meg, mint majd látjuk a recepciókban, kritikákban történő újrafogalmazásokban, azoknak a problémáknak a továbbgondolását és kérdésessé tételét, amelyek realizmusként, dokumentációként és erkölcsi leleplezésként jelentek meg már 1949-ben, és a megjelenést követő két évtized olvasataiban.

Már a megjelenést követő első megnyilatkozás is jelzi azt a bizonytalanságot, amivel a hivatalos kultúrpolitika újtárra engedte a művet. K. T. (valószínű, Klaniczay Tibor) a könyv hirdetésének egy mondatát citálja: „A Horthy-korszak leendő katonatisztjeinek neveléséről, a határszéli katonai iskolákról szól a regény, ahová az úrfiakat küldték, hogy az embertelen fegyelemre való nevelés után maguk is nevelőikhez hasonlóan, kínzókká váljanak.” Azaz, hogy már az írás bevezetőjében azt vallja szerzőnk, hogy a jó bornak is kell cégér, egy nyilvánvaló értékelkötelezettség jegyében száll síkra Ottlik munkája mellett. S a látszólag stílusos, nyelvhelyességi mozzanatra utaló kritikája (regénybe küldték az úrfiúkat), nemcsak azt mondja, hogy illene pontosan fogalmaznia a reklámnak, még akkor is, ha nem kötelezettsége az irodalmi színvonalnak történő megfelelés. De mint az azt követő „hirdetés kritikákból” kiderül, a literatura önmagából eredő céljainak szem előtt tartása is föltűnik, mikor az antifasiszta propaganda mértéktartóbb használatát igényli a glossza írója, és a szenzációhajhászás politikai szlogenjei helyett, ezt nem kimondva, maguknak a munkáknak a méltatását szorgalmazza.

Hogy mennyire jellemző és fontos ennek a talán lényegtelennek tetsző észrevételnek a kiemelése, azt mutatja az Élet és Irodalom hasábjain ezt követően kialakult polémia. Ahol maguk a művek - köztük Ottliké is - és azok az irodalmi irányok, amelyekhez tartoztak, nem önmagukban, jelentésük közvetlen értelmében voltak fontosak, hanem az uralkodó

ideológiai-politikai kanonizációkhoz való viszonyukban. Ez magától értetődő természetességgel tükrözte az MSZMP művelődéspolitikájának alapelveit realizmus és polgári dekadencia polarizáltságával összefüggésben, amelyet majd konkrét formájában is láthatunk a vita epilógusaként (Koczkás, 1960).

De még mielőtt az És-vita részleteit áttekintelnénk, érdemes *Bokor László* (1959) könyvismertetésére is figyelniük. A kötelező bevezető a politikai rendszerek közötti evidens különbségtétel implicit megfogalmazásával indít. A társadalmi rang és tisztelet a Horthy hadseregben, amellyel körülvették magukat „...a tudatosan ápoltt tiszti 'becsületnek', 'öntudatnak' melegágyai voltak azok a katonai középiskolák is, ahol a horthysta tisztikar utánpótlását, a kadétokat a 'cögereket' nevelték.” Azért is fontos ez, mert ez a negatív kontextualizáció a korszak egészének ideológiai-politikai meghatározottságaira volt jellemző, legalábbis a hetvenes évek végéig: A szöveg többi részében megtalálhatjuk a lélektani hitelesség és ábrázolás pontosságának elismerését, de a továbbértelmezés a fentebbi negatív kontextualizációhoz kötődik (az egyéniség fölszámolása, hierarchikus rend igénylése, a civil világ elégtelensége). Ám mint már a bevezető sorok is jelezték a társadalmi-politikai rendszerek egyértelmű különbözőségének és értékelésének alapvető jellegzetességei kellettek volna, hogy föltűnjenek, ám „...a horthysta drill társadalmi és világnézeti eredői kívül maradnak az ábrázoláson.” A Népszabadságban megjelent rövid „méltatás” elmei, hangütése a későbbiekben is visszaköszönnek a hasábjokról, mint majd láthatjuk, leszámítva azt a néhány publikus megnyilatkozást, amit érintünk mi is.

Az És-vita kapcsán az előzőekben is megfogalmazott szimptomatikus elemekre figyelhetünk, amelyeknek apropóját *Hermann István* A hátranézés irodalma címmel közzétett átfogó dolgozata adta. A holtak feltámasztása első bekezdésben rögtön a közepébe vág szerzőnk: „Irodalmunk sorra fel is fedezte a holtakat, az eleven holtakat is, akik mintegy 'belenőttek' a népi demokráciába, és azokat is, akik valóban eltűntek a felszabadulással.” Az általános megfogalmazást rögtön követi a konkretizáció. „A mai magyar irodalomban sokszor ilyen holtak énekelik újra hamis hangon dalaikat, megjelennek hol egy kadetiskola légkörében (Ottlik Géza regényében), hol mai színésznőként (mint például Szabó Magda: Őz) egyszer emlékek, másszor élő valóságok.” De természetesen ez nem marad meg a politikai rendszerek összevetésének keretében, 1956 is színre kerül, ahol is voltak olyanok, akik reménykedtek az előző társadalmi struktúrák „az ő világuk” visszatérésében. Majd egy újabb dinamikus fordulattal Marx ke-

rül a porondra, azon tézisének kíséretében, hogy a történelemben kétszer játszódik le minden: egyszer tragédiaként, másodjára komédia formájában. S ennek irodalomtörténeti párhuzama is föltűnik Mikszáth dzscentri kritikájának tényleges értékeit hangsúlyozva, s az már magától értetődik, hogy ezek után a haladó realista ábrázolás igénye is fellép: immáron, ne belülről ábrázoltassék egy letűnő félben lévő osztály, hanem a külső kritika eszközeivel. Mert csak így lehet elkerülni a rokonszenv keltést és megfogalmazni a valódi bírálatot az egzisztencia nélküli dekadencia fellett, ami oly divatos a nyugati világban. S az ideológiai útmutatások az irodalom teljes egészére kiterjednek, mert azt is megtudhatjuk, hogy csak a szatíra eszközeivel érdemes ábrázolni ezeket a letűnt figurákat (pozitív példákat is hoz erre), mivel ekkor nyílik lehetőség a történelmi distanciára és az énforma kitágítására a szükséges önkritika jegyében. Ez utóbbi - írja Hermann - mind hiányzik a sok tekintetben tehetséges Ottlik Géza alkotásából is. S hogy kerek legyen a dolgozat, a jelenségek átfogó értékelése sem marad el, amelyek lehetőséget adnak Hermannak a ideológiai tézisek fölmondására. Szükségszerű ezeknek a helyzeteknek a megrajzolása, „de...szemléletük még nem vált korszerűvé, még nem vált modernné.” Az külön elemzés tárgyát képezhetné, hogy az írásban is citált Kafka és Joyce mikor és mennyiben modern, az azonban bizonyos, hogy a Hermann által képhe hozott fogalom használata mentes minden koherenciától, ha csak a már jelzett és szigorúan betartott ideológiai evidenciák megvalósítását nem tekintjük annak. Annyit még föltétlen fontos megjegyeznünk, hogy mindezek ellenére, az a szellemi kontextus, ahol ez az átfogó ideológikus-bírálat megjelenik, roppant árnyalt képet mutat. *Barcsay* festménye éppúgy megjelenik (mivel az ő absztrakciója „fölháználható” a társadalmi haladás szolgálatára - vélték a kultúracsinálók), miként Juhász Ferenc korszakot meghatározó vízió-remekelése is, a *Tűzliliom az éjszakában*. Ami egyszerre jelzi a közeg sokfelé nyitódó jellegzetességét, s ugyanakkor azt az ambivalenciát, ami mindig kísérte a „másképpen” megjelenő alkotásokat. Hogy ezekre a másképp megjelenő alkotásokra az alaphangütés után hogyan reagáltak, azt láthatjuk a következőkben.

Jellegzetesek a vita résztvevőinek szimbolikus reakciói a címben jelzettek. *Nagy Péter* Hová néz az irodalmár (1960), *Mihályi Gábor* Nézzünk még egyszer hátra... (1960), *Kéry László* Hátranézés egy kritikára (1960) és *Hermann István* válasza Hátranézés egy vitára (1960). A nézés mint meghatározott cselekvés megkérdőjelezése, az irányított irodalomkritika aspektusából (Nagy), a repetíció, pontosítás óvatosabb kitételét jelző felhívás, hogy

miként viszonyuljunk az irodalomhoz (ideológia és/vagy literatúra (Mihályi), a saját poétikai fegyver visszafordítása, hogy az a tulajdonképpeni kritika (t. i. Hermanné) egy letűnt idő tényleges rekvizituma (Kéry). S Hermann válaszcikkének címe Hátranézés egy vitára (kiemelés tőlem B. A.) Ugyanabban a pozícióban fogalmazza meg mondandóját - miként kezdte -, hogy a tulajdonképpen „distanciálatlan én-regény” és az ezekhez kapcsolódó tisztázatlan gondolati áramlatok fogalmi problematizálása szükséges, a nemzetközi trendeket is figyelembe véve, mert előbb-utóbb ez a kérdéssel megjelenik a magyar irodalomban is, és „Később már rendkívül nehéz áttekinteni egy vajdó kor és egy vajdó irodalom válaszcikkjét, perspektíváit és zsákutcait.” A befejező mondat félreérthetetlenül jelzi a változás tényét (társadalmi, politikai), ugyanakkor a válaszcikk kifejezéssel az uralkodó politikai elithez való kapcsolódás lehetőségét, szükségességét, a kifutás pozitív képét (perspektíva) és az egyértelmű negativitás jelképét (zsákutca). Ez az értelmezési szint az újrakontextualizálás ideológiai-politikai metszeit mutatta, s nem véletlen, hogy elsőként ez került színre, mivel csak ezt követhette a tényleges esztétikai iniciatívák számba vétele (ha ugyan még maradt tere és tehetsége a textusok szerzőinek, hogy ezirányú cselekedeteiket is megtegyék).

A következő mozzanat az *esztétikai motívumok* lehetséges prezentációja. Ez utóbbi szempontok konkrétumaival nem találkozhattunk Hermann dolgozatában, viszont több szöveghely jelzi ennek nézőpontnak fontosságát a válaszként megszületett kritikákban. Már születnek olyan értékkonklúziók (Nagy Péter), hogy ezek a regények a művészi élmény intenzitásában magasabb fokon állók (Szabó és Ottlik). Természetesen a visszakozás is rögtön papírra vettetik, hogy ezek sem hibátlanok, majd egy további bekezdésben „Igaz van Hermann Istvánnak...” kezdettel az általános, inkább ideológiai-politikai klisékhez igazított irodalomtörténeti tényként ismeri be szerzőnk az ironikus-szatirikus ábrázolásmóddal kapcsolatos általános összefüggéseket. Azonban a speciális esettel kapcsolatban, már megkérdőjelezi mindezt, s jelzi, hogy Ottlik nem csupán *Musil* másolása, s noha helyénvaló az ironikus-komikus ábrázolás kívánalma, más utak is lehetségesek. Miként hasonló hangütésben ugyanazt olvashatjuk a másik kritikában is (Mihályi), megtoldva még azzal, hogy milyen jogunk van a dzscentri leszármazottakat „visszajáró kísértetek” közé sorolni, és hogy föltétlenül méltánylandó az egyes emberek cselekedeteinek, mozgatórugóinak föltárása. S nem véletlen, hogy mindketten megegyeznek abban, hogy nem hibátlan, klasszikus alkotásokkal

van dolguk. Mivel ez amúgy sem felelt, felelhetett meg sem a józan ész diktálta irodalmi-kritikai ítéletnek, hisz' éppen hogy csak megjelent művekről volt szó. Azonban ebben is benne van, hogy mindketten sokra értékeli a műveket, s mivel a „számtalan megoldás egyikének” illetve „titkok nyitját” keresőknek ítélik őket, ezért rejtetten még lehetőséget is láthatnak az újraértelmezésekre és azok fontos szempontjainak megjelenésére.

Ez utóbbi rejtett lehetőséget a későbbi recepciók igazolták is, de most még maradjunk az És-vita ezt követően újabb lezárásánál. Mert a vita szabályainak egy nagyon „elegáns” módja is megjelent. A külső, mintegy pártatlan személy epilógusa (Koczkás, 1960). Aki rögtön leszögezi, hogy „dekadencia vonzásának leküzdése nélkül” nem léphetik át a polgári indíttatású írók saját árnyékukat, és nem tudják megkülönböztetni, a mesterséges paradicsom és realizmus magától értetődő sajátosságait. És érdekes és helyes irányba indulnak Hermann írása és azt követő szórványos kritikák. Ez alkalom szerzőknek a tágabb összefüggések megfogalmazására, ahol megjelenik a leszámolás a régebbi merev irodalompolitikai iránnyal, s az a „tendencia, amelyet a szocializmus világához közeledő írói magatartás és szemlélet jellemez.” Ez az írás is egybegyűjti azokat a szerzőket és műveket, amelyeknek esélyük van a közeledésre, felvillantja Ottlik kapcsán azt a helyes kritikai magatartást, amely magába fogja az ilyen munkák átfogó bírálatát. Utal Kéry László egy előzőleg megjelent és a kötelező politikai citátumokat nélkülöző értelmezésére (Kéry, 1959). A tehetséget segítő bírálatba még Thomas Mann humanizmusának megidézése is „belefér”, ezzel is jelezve a „szélesre tárt kapuk” hívogatóját. Azonban a végső konklúzió nem marad el. A kritikai realista tendenciát szükségszerű, hogy felváltsák a szocialista realizmus jegyében fogant művek.

S az is jellegzetes menete a vitának, hogy nem csupán az irodalmár prominens véleménye fogalmazódik meg, hanem egy tágabb politikai-szociológiai-filozófiai kontextusban megjelenik a vita lényegi tanulságainak summázata (Köpeczi, 1960). Sartre marxizmus kritikájának felülvizsgálata (1956 elégtelen magyarázata, a pszichoanalízis és szociológia szerepe) és az egzisztencializmus szubjektív idealista filozófiaként történő deklarálása (a tudatot állítja első helyre s nem a létet, mondja Heidegger kapcsán) együttesen adja meg azt a háttérrel ahonnan megfogalmazódhatnak az Ottlik kritika újabb mozzanatai. Az első probléma: a katonaiskola képének általánosítása, minden társadalomra történő kiterjesztése. A második: a kerettörténet funkciója az lett volna, hogy miként változott meg mindez a

jelen időben, a felszabadulás következményeként. Majd ez követi a harmadik: az egzisztencializmus tételeinek regényből vett citátuma, amelyet nemcsak a pszichoanalízis cáfolatára hoz elő a szerző (a gyermekkori élmények változhatnak, befolyásuk nem végleges), de azt is kifogásolja, hogy ez az élményanyag mitizálva kerül elénk Ottlik hőse által, és így „zavarja a tisztánlátást az egyén és társadalom kérdéseiben.” S ehhez kapcsolódik az erkölcsi kérdésfeltevés elmulasztásához kötődő kritika, hogy vajon a regény miért nem deklarálja, hogy mi a jó és mi a rossz, s azt a fajta individuális szabadságot, amelynek élménynyomait láthatjuk a regényben, miért nem ítéli el. Mivel véleménye szerint ez a kötetlenség, tehermentesség, amit Ottliknál találunk, „Sartre individualizmusán is túlsz”. Nem engedte a szerző - mondja Köpeczi -, hogy a mások szabadságával való egyeztetés érvényre jusson (legalább a sartrei módon, megjegyzés tőlem B. A.) és nem engedte, „hogy társadalmunk szocialista változásai átjárják egész gondolkozását és érzelmvilágát.” Most csak az Ottlik recepció újabb kontextusából adódó fontos mozzanatokot emeltem ki, amely azal a tanulsággal is járt, hogy nem pusztán az elsődleges irodalomkritika ideológiai-politikai befolyásoltságának és az esztétikai érvényesség konfliktusának lehettünk tanúi, de a tágabb politikai-szociológiai összefüggések és filozófiai premisszák sem kedveztek a mű „tényleges befogadásának” (esztétikai!), sokkal inkább azt a vonulatot jelezték, illetve fogadták maguk is el, ami a jelzett kultúrpolitikai fő trendvonal volt.²⁰

Bár időrendben az előző tanulmány előtt jelent meg Rónay György (1960) reflexiója a Vigiliában, mégis hangütése okán ezt hagytam utoljára a hatvanas évek elején keletkezett recepciókból. Már az indító attitűd is megkülönbözteti az előzőektől, mert itt az elbeszélés, a megszólalás nehézségeinek valóságos tétjét szemlélteti Rónay. Annak kiemelése, hogy a nyelv és a szavak megbízhatatlanságának regényben megjelenő példái a valósághoz való viszonyunkat is megkérdőjelezzik, egyben a gyökeresen már megközelítés jegyeként is értelmezhető. Nem véletlen, hogy még csak nem is az esztétikai preferenciák kerülnek első olvasatban hangsúlyos helyre, hanem amorális nézőpontok: „Hogyan lettünk azok, akik vagyunk. Hogyan jutottunk idáig?” S hogy ezt a kérdést föltehezzük, ahhoz abban a horizontban szükséges megfogalmaznunk alkotásunkat, amelybe beletartozik az írói magatartás becsületessége a valóság és az olvasó iránt. Itt is negatív pedagógiai példaként és a humánium nevében történő leleplezéseként jelenik meg a katonaiskola „fasiszta hierarchiája”. De a történeti analógiák evi-

dencián túl a jellemrajzok időtálló érvényességét is jelzi Rónay. Ami két szempontból is fontos. Egyrészt, mert nem mellőzi a historikus nézőpontot, láttatja velünk, hogy „Voltak, akiket mégsem sikerült pusztá géppé és szerszámmá silányítani”. Másrészt jelzi az egzisztencialitásra történő reflexivitást és az egzisztens irányok egymásba kapcsolódását: „Minél beljebb önmagunkba, annál közelebb egymáshoz.” S még egy fontos szerkezeti nézőpontra is föl hívom a figyelmet. Ebben a szövegben az elsőként megjelenő morális szempontokra való hivatkozásokba szervesen épült be az esztétikai narratíva különböző jellegzetességeinek kiemelése (elbeszélői nézőpont, valóság, olvasói tisztelet stb.), majd ezt követően fogalmazódtak meg a tradícióhoz kötődés kritikai perspektívái, s végül a személyesség kitörölhetetlensége jelent meg. Ez a sorrend egyben azt is tükrözte, hogy a korszak uralkodó értelmezési szempontjai mellett milyen más alternatíva létezhetett.

Az látható volt már ebből a vitából és a hozzá kapcsolódó egyéb megnyilatkozásokból is, hogy Ottlik - egyelőre még vitatottan, de már beírta magát a kanonizációk sorába. A Kiadói Főigazgatóság egy 1961 -ben kelt iratában egy készülő lexikon irodalmi címszavának módosítását javasolja, hogy t. i. nem lehet egyértelműen pozitívan értelmezni az Iskola határon regényét, mivel az rokonságot tart a divatos nyugati filozófiákkal (pl. egzisztencializmus (Feljegyzés Köpeczi elvtársnak)).²¹

Hogy ez mennyire így van, jelzi az 1968-ban napvilágot látott Húsz év húsz regény című tanulmánykötet *Földes Anna* (1968) tollából. Csak néhány jellegzetes szempontot említek az átfogó pályarajzba ágyazott dolgozatból, ami tulajdonképpen összegzi az előző évek kritikáinak jellegzetes vonásait. A rövid irodalmi életrajz és az első fogadtatás összegzését követően a „kamaszregényként” meghatározott műfaji kereteket jellemzi Földes. Beillesztve abba a sorba Ottlik regényét (Móricz, Musil, du Gard, Cocteau), „amelyben a felnőttek számot adnak tegnapi lázadó önmagukról, s az ifjúság romantikáját felperzselő, felnőtte érlelő évekről.” Azokat a toposzokat szedi sorba, amik meghatározhatók, befogadhatók tehették a korszak elvárásainak keretében a regényt (kinti és benti világ, aktivitás és passzivitás egyéni kiszolgáltatottság és szolidaritás stb.). Ami új mozzanatként jelentkezik, hogy kritikuskunk kiemeli a folyamatábrázolás dinamikájának jelentőségét, és olyan értékorientáló kérdéseket is megfogalmaz, mint a „belső integritás feladása”. Ám ő sem tud szabadulni a realista ábrázolásmód kívánalmaival való egybevetéstől, az egyetlen és igaz valóság ábrázolásának, megrajzolásának szá-

monkérésétől. S így beúszik a képbe a történeti események kapcsán (20-as évek Magyarország) igényként megfogalmazott konkrétumok megidézése és ezek kritikája. S jellegzetes a megfogalmazott bírálaton túlmutató pozitív összegzés ideológiai-politikai üzenete is: „De a magyar középosztály önkritikájának és a társadalomtól elidegenedett bürokratikus módszerek, antihumánus alapon szervezett közösségek leleplezésének elkésett regénye mégis jókor született: mondanivalójának társadalmi, morális aktualitása, művészi eszközeinek ellenállhatatlan szuggesztivitása azóta is változatlan”.

A középosztályhoz kötődő kritikai aspektustól, a regény valóban fennálló ezirányú kontextualizálásától *Almás Miklós* (1979) sem tudott teljesen megszabadulni egy évtizeddel később született tanulmányában. Érdemes felidézni a kiindulópontként megjelenő, majd tovább sorjázó toposzokat, segédfogalmakat felvonultató bevezetést és az ahhoz való viszonyt: „Nem a szocialista világnép vonzásában született, témája - sztorijával egyetemben - egy eltűnt, idegen világból hoz hírt, látszólagos nosztalgiaihoz, a Horthy-korszak 'úri' világának eredeti felhalmozódásához alig találtunk magunkban affinitást. Nevelődési regény, a faszizmus modellje, kamasztársadalom börtöne, a leszámolás nehézségei - sor segédfogalom áll már rendelkezésünkre, de valahogy mindet túlélte, sőt túlnötte a mű.” Lehet, hogy szándékán kívül, de „a nem a szocialista világnép” megszorító terminusával (ami nem esztétikai kategória) Almási jelzi az alapállást, a viszonyt, amelynek ambivalens voltát a későbbiekben ki is fejti. Mivel való igaz, hogy az elhasznált toposzokat, segédfogalmakat, fel kellene, hogy váltsa magáról a műről és a világról szóló ideológiamentes elemzés, mert ezeket láthatóan idegen testként kivetí magából a mű és önálló életét folytatja. Tehát a szándék világos: megszakítani azoknak a sematikus bírálatoknak a folyamatát, amelyek csak azokkal a bizonyos segédfogalmakkal tudnak operálni. Nézzük főbb pontjaiban: mit tudott teljesíteni ígéréteiből szerzőnk. A Musil utánérzés elutasítása és mű önértékként való tételezése az első pont, amiben túlmutat az előző évtizedek kritikai alapállásán. De nézzük sorjában, hogy ez a szándék milyen kontextusba ágyazva és miképpen valósult meg. A fikció és valóság között lebegő középosztály nevelődési regényének státusza megmaradt. Talán ezt a kitételt vehetjük a kötelező ideológiai tiszteletkőr egyik központi megnyilvánulásának. Nézzük azokat az értelmezési szempontokat, amelyek szétfeszítik illetve zárójelbe teszik ezt az ideologikus előfeltevést. A gépezetként értett rendszer szociálpszichológiai elemzése, a találó és

hétköznapjainkat is idéző metaforáival (jövő gépemberei, jól működő húsdaráló) életközébe hozza azt a dinamikus szituációs sort, amelynek ténylegesen beleérező és megértő olvasói lehettünk mi is. A társadalomelméleti nézőpont beemelése szintén az előző célt szolgálja: „...a gépezet vak és nem célracionális. ...” És ezt bizonyítják azoknak az irracionális elemeknek, viszonyoknak a kiemelései (Ötvenyi, Apagy, Merényiék kicsapása), amelyek a zárt rendszeren belüli pszichológiai dimenziók dinamikáját láttatni engedik (a rettegés atmoszférája, a veszély aurája, az atomizált egyedek léte, a kiszolgáltatottság mozzanatai stb.). A kettős morál terminusának bevezetése is érzékeny tudásszociológiai látásról tanúskodik Almásinál. Eddig az új szempontok segítettek a regény eleddig még fel nem tárt rétegeinek megjelenítését. A középosztály önbírálatáról és értékvédelméről szóló összegzés, ha az elsődleges - betű szerinti olvasatot tekintjük - akkor sok jogos felismerést tartalmaz. Ám ezek a fejtegetések, legalábbis, ha a dolgozat egészét nézzük, akkor sajnos túlsúlyba jutnak és elfedik azt a beigért értelmezést, ami a segédfogalmaktól, tegyük hozzá előfeltevésektől mentes olvasatot adja. Elég csak egyetlen egy példára utalni. Almási Lukács nyomán, az úri középosztály „amalgám” fogalmával operál, holott az író szándék, a láttatás korántsem az életmód rejtett hazugságainak, a magyarságtudat és nacionalizmus megrajzolásában állt. Ezt mutatja a regényegészről szóló rövid fejtegetés az elbeszélés, az időtudat, az álom, a valóság és az autonómia törekvések jellegzetes formáiról. De ez is egy kérdéses megállapítással fejeződik be: „Az emberi tartás csak álomként jelenik meg először, majd valami ködös tartásfélében realizálódik, hogy mögötte megőrizhesse az emberi túlélés viszonylagos tisztességét, a számot vetés és leszámolás képességét.” S hogy mennyire nem fogadja el autentikus morális magatartásnak Almási az Ottlik kínálta formát, azt egyértelműen jelzi az *És végül a jelen „olvasata”*. Addig egyet érthetünk, hogy a sors és kegyelem megidézése a nem fogalmilag leírható jelenségek közé tartozik, de a létezését ezzel még nem vonhatjuk kétségbe. Miként azt sem szükséges elfogadni, amely a hozzárendelt író szerepből következett és mond ítéletet az író erkölcsi alapállásáról (egy nem kommunista, tudatosan középosztálybeli író szemével és üzenetével). „Mert a regényegész végkicsengéséből így visszafelé tekintve - azt hallom ki, mint ha ennek a volt középosztálynak, ennek a végül is kivételképp megmaradó tisztességétikájának legjobb értékeit akarná átmentve látni a szocializmusba... Az 56 utáni fejlődésben ez a haladó, illetve fiktív társadalmi közeg, a 'magyar középosztály'

úgy szűnt meg létezni, hogy megtalálta beilleszkedési lehetőségét - természetesen miután megszabadult a sokfajta szellemi-ideológiai maskarától, és főként miután kihalt vagy disszidálás révén kilépett testéből ez a katonatiszti dzsentri szörnyitípus... Ottlik akaratlan célzásai, illetve a mai olvasó üzenetkereső intenciói egy odisszeia kezdetét és végét látszanak kiolvasni e húszéves, most már végképp maradandó, mert feltámadni képes regényből.” Ha ezeket az utolsó sorokat olvassuk, akkor csak megérősíthetjük a dolgozatról szóló kezdeti megállapításunkat, hogy az igény ugyan megvolt az ideológiai toposzokkal terhelt értelmezés túlhaladására, ez mint láttuk több részmozzanat és szempont beemelése kapcsán releváns nézőpontok fölmutatásához vezetett, de mindezt elnyomta az az összkép, amelyet a letűnt dzsentri osztályáról s a regény lehetséges kapcsolódási pontjairól olvashattunk, s amely főbb jellegzetességeiben egybecsengett az elmúlt két évtizedben megszületett recepciók alapbeállító-dásaival.

Befejezésképpen annyit jegyezhetünk meg, hogy bár mint láthattuk a regény megjelenésekor is (Rónay, 1960), majd később a hetvenes években is napvilágot láttak szórványos laudációk, értelmezési kísérletek Ottlik művészetének immanens értékelése felé mutatva (Lengyel 1972, Szegedy-Maszák 1975, Kulcsár-Szabó 1978, Tandori 1979), de ezek az előző uralkodó recepciófolyamhoz viszonyítva csak csekély módon befolyásolták a hivatalos elitkultúrában kialakított értékrendet. A fordulópont a hetvenes évek fordulóján, a nyolcvanas évek elejétől bontakozik ki, amikor az immanens esztétikai értékpreferenciák, a kultuszteremtés motívumai és a következő írónemzedék tudatos és öntudatlan kapcsolódását figyelhetjük meg.

Az Ottlikkal kapcsolatos hivatkozott irodalom időrendben

- Schöpflin Aladár (1949) Továbbélők. In: Ottlik (emlék-könyv) 1996. Pesti Szalon Könyvkiadó 53-54. o.
 Czibor János (1949) Jelentés Ottlik Géza Továbbélők című regényéből In: Ottlik 57-58. o.
 Klaniczay Tibor (1959) Cégér - de milyen: Élet és Irodalom 28. 3. o.
 Kéry László (1959) Ottlik Géza: Iskola a haláron dec. 4. 9. o.
 Bokor László (1960) Ottlik Géza: Iskola a határon Népszabadság jún. 14. 8. o.
 Rónay György: Iskola a határon (1960) Vigilia 1. sz. 51-54. o.
 Hermann István (1960) A hátranézés irodalma. Élet és Irodalom jún. 17. 5-6. o.
 Nagy Péter (1960) Hová néz az irodalmár? Élet és Irodalom aug. 5. 4. o.

- Mihályi Gábor (1960) Nézzünk még egyszer hátra...
Élet és Irodalom aug. 5. 4. o.
- Kéry László (1960) Hátránézés egy kritikára. Élet és Irodalom aug. 12. 4. o.
- Hermann István (1960) Hátránézés egy vitára. Élet és Irodalom szept. 23. 3. o.
- Koczkás Sándor (1960) Realizmus vagy dekadencia Élet és Irodalom nov. 4. 1 -2. o.
- Köpeczi Béla (1961) Egzisztencialista jelenségek a mai magyar irodalomban. Élet és irodalom máj. 7. 1 -4. o.
- Földes Anna (1968) Légy hűtlen önmagadhoz. In: Hűsz év - hűsz regény Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 276-288. o.
- Lengyel Balázs (1972) Iskola a megmaradásra In: Ottlik 101-106. o.
- Szegedy-Maszák Mihály (1975): „Talán túlságosan is lényeges, de mégis nehezen elhallgatható tartalmak Új írás 5. szám 96-97. o.
- Kulcsár Szabó Ernő (1978) A regény fikció három modellje Alföld 2. szám 41-51. o., 3. szám 56-64. o.
- Tandori Dezső (1979) Egy húszéves regény In: Ottlik 107-128. o.
- Almási Miklós (1979) Egy nevelődési regény a közép-osztályról. In: A hiányjel mosolya Szépirodalmi Könyvkiadó Bp., 1986. 296-332. o.

Jegyzetek

- 1 Az írás első része az 1979-ig tartó Ottlik recepciót tárgyalja, a nyolcvanas évektől napjainkig tartó recepció folyamatát a tanulmány következő része mutatja be.
- 2 Ez a megközelítés sok tekintetben rokonítható Kamarás István komplex olvasáskutatási beállítódásával. Ahol nemcsak az olvasás szociológiájának és pszichológiájának hagyományos megközelítéseivel találkozhatunk, de az olvasás antropológiája (ami jelen esetben egy többdimenziós emberképhez kötődik: biológiai, szociológiai, teológiai, filozófiai stb.) és az olvasás ontológiája is mint lehetséges és szükséges értelmezési szempont tételeződik. Azzal a különbséggel, hogy jelen esetben csak az olvasatok egy részével dolgozom, a professzionális olvasó, kritikus, esztéta stb. megértési szempontjaira figyelve. V.ö. Kamarás István (1996): Olvasatok, Bp. 12-17. o.
- 3 Ottlik Géza (1981) Iskola a határon Magvető Bp. 4 u. o. 7. o.
- 4 u. o. 8. o.
- 5 u. o. 15. o.
- 6 v.ö. Heidegger, Martin (1989) Lét és Idő Bp. 145-152. o., Sein und Zeit 1993. Tübingen Max Niemeyer Verlag, Tübingen 45-50.,
- 7 v.ö. Fink, Eugene (1998) Megjelenítés és kép 58-60. o. In: Kép, fenomén, valóság Kijárat Kiadó, Bp., 1998. Fink nyomán ezeket a fenoméneket az élmények intencionális elemzésével veszem

- számba, Ez egyszerre jelzi azt a naivitást, amivel hozzákezek az elemzéshez, s azt a kiválasztási folyamatot, amivel érzékeltethetem mind azt a vonatkozási rendszert, amely hozzákapcsolja a jelzett élményfenoméneket az összes többihez, miként azt is, ami lehetőséget ad a jelenbelivé tévő (gegenwartigende) és a megjelenítő (wergegenwartigende) aktusok elemzésére. S így eljuthatunk a jelen és a különböző idősíkok jellegzetességeinek feltáráshoz.
- 9 Iser, Wolfgang (1996) Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete. In: Testes könyv I. Ictus és JATE, Szeged, 1996, 252. o.
 - 10 Ottlik (1981) 54. o.
 - 11 u. o. 68.
 - 12 „A heideggeri fenomenológiai redukció tehát de-reifikálja az értelmezőt - újra felállítja az eredeti ontológiai különbséget abban az értelemben, hogy helyreállítja eksztatikus (rec-static) és egzisztenciális (existencia) időbeliségét, a létre való nyitottságát Spanos, W. William (1987) A kör megtörése.: a hermeneutika mint feltárás In Testes könyv I. 74. o.
 - 13 Ottlik (1981) 156. o.
 - 14 u. o. 201. o.
 - 15 u. o. 256. o.
 - 16 u. o. 258. o.
 - 17 u. o. 273. o.
 - 18 u. o. 347. o.
 - 19 Erről lásd Huszár Tibor: A politikai gépezet működése Magyarországon 1951-ben. 1996. Corvina Kiadó Bp. A probléma lényege abban foglalható össze, hogy sohasem, mondjuk még az 1951-es esztendő leginkább terrorisztikusnak mondható történéseinek idején sem volt teljesen elfojtva a magánszabadság, illetve ezek megnyilvánulási lehetőségei. Itt utalhatnánk a munka világában lejátszódó „szabotázsgyanús” akciókra (normaszegés, normaidőcsalás, szolidaritás stb.), a tudomány világában lejátszódó szolidaritási megnyilatkozásokra, a tudomány autonómiájának védelmére”, a művészt szférájában lejátszódó rejtőzködő értékteremtésekre (fordítások, meseírások stb.), valamint a civil szférát teljes egészében áthatni sohasem képes politikum előli tagadó-menekülés példáira, a lehetséges szabadidő keretének aktív használatára (sport, turisztika, önképzés stb.).
 - 20 Erről lásd jelen sorok szerzőjének dolgozatát, ahol az avantgárd költészet kapcsán jelzi az irodalomban érvényesülő ideológiai-politikai normák által diktált hierarchiát (szocialista realizmus, kritikai realizmus, polgári szimbolizmus, avantgárd) Bohár András: Az avantgárd költészet lehetőségei az elmúlt két évtizedben. 1993. Életünk 6. szám
 - 21 In: Írók pórázon 1992. 77-78. o. Ugyanebben a gyűjteményben a könyvről a kuriózumok között találunk utalást (Déry, Benedek, Sarkadi, Moldova stb.), amelyek más jelentős írók művei mellett megjelennek (Fejes, Füst, Kolozsvári, Szabó Magda, Goda) u. o. 334-335. o.